

Stadgezichten

Achttiende-eeuwse liefhebberij

Op maandag 3 maart 1800 en volgende dagen werden in Amsterdam de kunstverzamelingen geveild van de houthandelaar en makelaar Cornelis Ploos van Amstel (1728-1798). Naast schilderijen, prenten, beeldhouwwerken, oude drukken, handschriften en natuurkundige instrumenten beschrijft de catalogus als hoofdonderdeel ongeveer 7.200 tekeningen van oude en moderne meesters. Het ging hier om een van de belangrijkste Nederlandse tekeningencollecties van de achttiende eeuw.

Reinier Vinkeles, 'De Kloveniersburgwal bij de Kloveniersdoelen (nu Doelenhotel), gezien naar de Binnen Amstel', 1764, tekening.

TEKST: **BOUDEWIJN BAKKER**

En van de afzonderlijke onderdelen ervan bestond uit drie in kostbaar rood 'marokijn' leer gebonden grote albums of 'kunstboeken', met wat in de catalogustekst aangeduid wordt als Amsterdamse *stadgezichten*. Dat is interessant, want hier komen we voor zover ik weet voor het eerst het woord 'stadgezig' tegen. Hoe zit het daarmee? Bestonden er geen stadsgezichten voordat Ploos ze ging verzamelen? Werden ze niet verzameld? Werden ze misschien anders genoemd?

Verzamelen en topografie

Verzamelen begint met alles verzamelen. Zo ging het ook met de eerste verzamelaars van prenten en tekeningen of *papierconst*, zoals men dat in de zeventiende eeuw noemde. Voor de meeste verzamelaars was het niet alleen de kunstwaarde die al die bladen aantrekkelijk maakte, maar ook de voorstelling. Kunstliefde ging samen met intellectuele nieuwsgierigheid. Een manier om zo'n steeds groeiende collectie overzichtelijk te ordenen, was er een 'historisch-topografische atlas' of kortweg 'atlas' uit samen te stellen. Dat gebeurde

Liefde voor het stadsgezicht veronderstelt bij de kunstenaar en de verzamelaar een meer dan gewone belangstelling voor de zichtbare wereld.

vooral in de noordelijke Nederlanden, waar vandoord veel belangstelling bestond voor kartografie en topografie. Zo'n atlas bestond uit een aantal – soms vele tientallen – mappen, omslagen en 'kunstboeken' waarin alle mogelijke min of meer documentaire bladen – ook portretten, historieprenten en wat niet al – volgens land, provincie en plaats konden worden opgeborgen. De eerste atlassen besloegen in beginsel de hele aarde, maar langzamerhand gingen verzamelaars zich steeds vaker beperken tot de Zeven Provinciën of nog liever hun eigen provincie of hun eigen stad. Sommige daarvan bestaan nog steeds, zoals *Dordracum Illustratum* of *Zaanlandia Illustrata*, en ook de traditie zelf heeft zich in sommige steden tot nu toe gehandhaafd.

In Nederland maakte het topografische genre, en daarmee ook het stadsgezicht, in de zeventiende eeuw een eerste bloeiperiode door. Aanvankelijk waren het vooral boekillustraties en randversieringen van stadsplattegronden, maar later ook zelfstandige prentseries, waar vooraanstaande kunstenaars als Pieter Saenredam en Jacob van Ruisdael aan bijdroegen. Deze prenten en hun getekende voorbeelden vormden prachtig basismateriaal voor

de prentkunst- en atlasverzamelaar. Maar er bestaan ook zeventiende-eeuwse series stadsgezichten, van Utrecht en Amsterdam bijvoorbeeld, die nooit in prent zijn gebracht en die kennelijk speciaal voor een verzamelaar zijn getekend.

Nieuwe bloei

Liefde voor het stadsgezicht veronderstelt bij de kunstenaar en de verzamelaar een meer dan gewone belangstelling voor de zichtbare wereld en voor het nauwkeurig en zonder verfraaiing, 'naar 't leven' weergeven van die wereld. Maar smaken veranderen. Na omstreeks 1670 raakte de Nederlandse kunstwereld onder de bekoring van het internationale classicisme, dat juist een idealisering van de zichtbare wereld naar Italiaans voorbeeld nastreefde. Ambitieuze kunstenaars kozen nu voor dit soort onderwerpen. Maar de vraag naar topografische documentatie nam nauwelijks af. Prentreeksen met stadsgezichten bleven verschijnen, vanaf 1725 zelfs in de vorm van meerjarige reeksen met honderden stads- en dorpsgezichten door rondreizende kunstenaars als Abraham Rademaker en Cornelis Pronk. De uitgever Isaac Tirion had er drie in dienst: Pronk, Abraham de Haen en Jan de Beijer.

Zowel de prenten als de voortekeningen werden ook nu weer gretig verzameld door een nieuwe generatie atlasverzamelaars, die vaak ook zelf tekenopdrachten gaven. Door de toenemende vraag groeide het aantal topografische specialisten uit tot een klein legertje. Sommige kunstenaars waren opgeleid bij Cornelis Pronk, zoals De Haen, De Beijer en Paul van Liender; deze laatste was op zijn beurt weer de leermeester van Hendrik Spilman en H.P. Schouten. Anderen, zoals Reinier Vinkeles, Paulus Constantijn la Fargue en Hendrik Keun, hebben kennelijk Pronks werk grondig bestudeerd. Het gevolg was dat de achttiende-eeuwse stadsgezichten een veel grotere stilistische eenheid vertonen dan die van de eeuw daarvoor.

boven
Onbekende kunstenaar naar Jacobus Buys, 'Cornelis Ploos van Amstel met een kunstboek', 1756. Rijksmuseum.

boven
H.P. Schouten, 'Gezicht van het nieuw gebouwde Luthersche Diaconie-Huys, tot Amsterdam', ca. 1773-1780. Voortekening voor de prent in de Atlas van Fouquet. Stadsarchief Amsterdam.

onder
Pieter Muilman, 'Een kunstbeschouwing', ca 1750; Amsterdam, Stadsarchief, collectie Verzameling Van Eeghen.

Al met al maakten de hoge eisen van verzamelaars en uitgevers en de concurrentie tussen deze meesters onderling dat de jaren 1760 tot 1800 een hoogtepunt vormen in de geschiedenis van het Hollandse stadsgezicht.

Overigens bevatten de grote prentreeksen zoals die van Tirion nauwelijks stadsgezichten in de engere zin. Een belangrijker stimulans vormde de beroemde prentreeks die de Amsterdamse kunsthandelaar Pierre Fouquet uitgaf van omstreeks 1760 tot 1783 en waarvoor hij de beste tekenaars van zijn tijd uitnodigde. Al met al maakten de hoge eisen van verzamelaars en uitgevers en de concurrentie tussen deze meesters onderling dat de jaren 1760 tot 1800 een hoogtepunt vormen in de geschiedenis van het Hollandse stadsgezicht.

Verlicht verzamelen

Na het midden van de eeuw werd het bezit van zo'n historisch-topografische atlas *bon ton* in intellectuele kringen, die aangeraakt waren door de geest van de Verlichting met zijn nadruk op zuivere kennis, waarheid en nauwkeurigheid. In diezelfde kringen kreeg men steeds meer de waardering voor het eigen vaderlandse erfgoed. Zo ontstond er een vruchtbare voedingsbodem voor het topografisch betrouwbare stadsgezicht, maar dan wel liefst op een hoog artistiek niveau, even hoog als dat van de alom bewonderde meesters uit de Gouden Eeuw, die voor de verlichte patriotten en de door hen gesponsorde kunstenaars het grote voorbeeld werd. Intellectuele nieuwlichters-atlasverzamelaars hielden hun bezit niet voor zichzelf maar hielden graag 'kunstbeschouwingen' voor vrienden onder elkaar. Ploos schrijft over zo'n kunstbeschouwing dat die hem 'vermaak en verwondering' bood, en 'gelegenheid tot het aanhoren van vele nuttige lessen en aanmerkingen'.

Het stadsgezicht als kunst

De geschriften van Cornelis Ploos geven een goede indruk van wat zo'n verzamelaar dreef en wat hij van belang vond. In de opzet voor een nooit geschreven eigen catalogus schreef hij over het verzamelen dat de een 'zoekt daarin de schoonhede der Kunst te beschouwen', een ander 'de Historie van een land of volk – deszelfs gebouwen enzv', maar zelf wilde hij vooral door middel van 'een soort Kunstatlas ... de styl en de manier van iedere eeuw en volk' documenteren. Dit laatste wijst op een vooral kunsthistorische benadering. Maar uit de veilingcatalogus blijkt dat ook 'de historie van een land of volk – deszelfs gebouwen enzv' zijn bijzondere belangstelling had, in dit geval met name Amsterdam. In 1777 liet hij de kunstenaar Jan Stolker een allegorisch titelblad tekenen voor een historisch-topografische Atlas van Amsterdam, die hij toen blijkbaar had opgezet of wilde opzetten. Uit een verweerd monument met Latijnse tekst midden in het zeventiende-eeuwse Amsterdam ontspruit een fris jong boompje, terwijl twee jongens aandachtig oude stadsgezichten bestuderen. De strekking is duidelijk: met deze *Atlas van Amsterdam* toonde Ploos zijn trots als burger van een oude, aanzienlijke en zelfs met Rome vergelijkbare handelsstad, waarin de Gouden Eeuw het voorbeeld moet zijn voor de nieuwe generatie.

Wat de inhoud van deze atlas was weten we niet meer. Waarschijnlijk heeft Ploos hem al spoedig samengevoegd met een andere, twintig delen omvattende *Atlas van Amsterdam*, die hij enige

rechterpagina boven

H.P. Schouten, 'De Oudemanhuispoort', 1796. Amsterdam, Stadsarchief, collectie Atlas Splitgerber.

rechterpagina onder

Jan Stolker, 'Titelpagina van de 'Atlas van Amsterdam' van Cornelis Ploos van Amstel', 1777. Amsterdam, Stadsarchief, collectie Atlas Splitgerber.

onder

Jan de Beijer, 'De Nieuwe Brug met de ingang van het Damrak en links de toren van de Oude Kerk', 1766. Amsterdam, Stadsarchief, collectie Atlas Splitgerber.

jaren later op een veiling kocht en zelf nog met vier delen vergrootte. Deze gecombineerde atlas bestond overigens grotendeels uit prenten en had een strikt documentair karakter.

Amsterdam in beeld

Maar Ploos had daarnaast nóg een topografische verzameling, die hij bewaarde in de hierboven beschreven luxueuze kunstboeken. De veilingcatalogus beschrijft die als ‘een capitaale verzameling van Gezigten, zo binnen als buiten de Stad Amsterdam, zo van de alöude als vernieuwde publike Gebouwen, van Raadhuizen, kerken, met het merkwaardigste in hetzelfde voorkomende, en andere oude Gestichten met hunnen byzonderheden, alle zeer uitvoerig met sapverven geteekend, door J. Saenredam, J. de Beyer, R. Vinkeles, H.P. Schouten, en andere beroemde Kunstteekenaars [...]’. Deze collectie bestond uitsluitend uit tekeningen, deels van beroemde zeventiende-eeuwse meesters, maar grotendeels in zijn opdracht vervaardigde geaquarelleerde bladen (die met ‘sapverven’) door de beste tekenaars van zijn eigen generatie. Het ging dus niet om een echte ‘atlas’, want ze was niet systematisch naar plaats en tijd van de voorstelling ingedeeld, maar in hoofdzaak naar kunstenaar. Men zag hier Amsterdam in beeld, maar dan in kunstwerken van de hoogste artistieke kwaliteit. Door zo veel stadsgezichten te kopen en systematisch in opdracht te laten tekenen werd Ploos een van de voornaamste sponsors van het nieuwe, kleurige en nauwkeurige stadsgezicht dat nog zeker twee generaties lang als voorbeeld zou blijven dienen voor jongere meesters. De collega’s die in 1800 zijn erfenis veilden noemden hem daarom vol bewondering ‘den *Kunst-beoordelaar* by uitnemendheid; —ja wy durven ’er zelfs byvoegen, den Vraagbaak en Vormer van groote Kunstenaaren’. Tekenend voor die belangrijke rol

van Ploos is dat het woord *stadsgezicht* als nadere precisering van *gezicht* voor het eerst in de kunstillustratie werd gebruikt in het jaar 1800, in de catalogus van zijn collecties. De keurcollectie aan Amsterdamse stadsgezichten die Ploos bijeen had gebracht is in zijn geheel bewaard gebleven dankzij Louis Splitgerber (1806-1879), die deze verzameling in 1842 wist te verwerven. Hij breidde die aanzienlijk uit door aankopen van oudere kunst en opdrachten aan eigentijdse kunstenaars. En ook veel achttiende-eeuwse tekeningen van De Beijer, Schouten, Cats, Vinkeles en anderen voegde hij aan de oorspronkelijke collectie toe. De Atlas Splitgerber, aan de stad geschonken in 1878, is één van de pijlers in de omvangrijke collectie beeldmateriaal van het Stadsarchief dat tot op de dag van vandaag met een actief verwervingsbeleid nog steeds wordt uitgebreid.

In het najaar van 2017 wordt, voor het eerst, een tentoonstelling gehouden die geheel gewijd is aan de zo bijzondere, unieke bloeiperiode van het Amsterdamse stadsgezicht in de achttiende eeuw. Daarbij staat het kijken centraal, kijken naar de dikwijls minutieuze en kleurrijke tekeningen van kunstenaars die niet de bekendheid genieten die ze verdienen, en kijken naar het stadsleven dat door hen tot in de details in beeld is gebracht.

Meer weten

Bezoeken

‘Kijk Amsterdam. De mooiste stadsgezichten 1700-1800’
Stadsarchief Amsterdam
Amsterdam
www.amsterdam.nl/stadsarchief
15-09 t/m 14-01

Lezen

Boudewijn Bakker, ‘Cornelis Ploos van Amstel en het stadsgezicht als kunst’, in *Kijk Amsterdam 1700-1800. De mooiste stadsgezichten, Amsterdam/Bussum 2017.*

Michiel Plomp, ‘Hartstochtelijk verzameld: 18de-eeuwse Hollandse verzamelaars van tekeningen en hun collecties’, *Parijs/Bussum 2001.*

Boudewijn Bakker, ‘De “Atlas van Amsterdam” en zijn encyclopedische wortels’, in *themanummer Amsterdamse Atlassen, Maandblad Amstelodamum 100 (2013), pp. 99-133.*